

فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)

علمی-پژوهشی

سال هشتم-شماره اول-بهار ۱۳۹۴-شماره پیاپی ۲۷

نسخه خطی تذکرة الشباب و ویژگیهای سبکی و ادبی آن

(ص ۱۸-۱)

زهرا نصر اصفهانی^۱، پریناز اعتصامی (نویسنده مسئول)^۲

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۳/۰۷/۰۲

تاریخ پذیرش قطعی مقاله: ۱۳۹۳/۱۲/۱۵

چکیده

تذکرة الشباب از آثار قرن سیزدهم هجری است که در سال ۱۲۶۵ ه.ق توسط محمدمهدی بن محمّدباقر اصفهانی ملقب به فروغ‌الدین و متخلص به فروغ و احتمالاً به خط خود او به نثر و نظم عربی و فارسی تألیف شده است. فروغ‌الدین از دولتمردان دربار قاجار است که به شغل استیفا و سیاق‌نویسی اشتغال داشته و آثار زیادی از خود برجای گذاشته است. نسخه اساس تذکرة الشباب در کتابخانه ملی و دو نسخه دیگر آن در کتابخانه ملک نگهداری میشود. در این کتاب مطالب ارزشمندی درباره وقایع عصر قاجار، زندگینامه مؤلف و نیز اشعار فارسی و عربی وی بیان شده است، نسخه اساس علاوه بر مطالب نثر دارای ۷۹۷ بیت است که ۶۹۳ بیت آن به قصاید، غزلیات، مثنوی و قطعات فارسی مؤلف و ۱۰۴ بیت آن به اشعار عربی او اختصاص دارد. نگارنده پس از بازخوانی نسخه اساس تذکرة الشباب و مقابله آن با دو نسخه خطی دیگر، متن منقح و مصححی از آن، همراه با معرفی مؤلف، زندگینامه و آثار وی، بررسی سبکی متن، استخراج مطالب تاریخی، شرح و توضیح لغات و ترکیبات دشوار و تهیه فهرستهای متعدد فراهم کرده است، وی در این مقاله در صدد آن است که ماحصل تحقیق و پژوهش خود را درباره این شخصیت ادبی-سیاسی و مختصات سبکی و ادبی یکی از آثار ارزنده وی در اختیار جامعه ادبی کشور قرار دهد.

کلمات کلیدی: نسخه خطی، تذکرة الشباب، قرن سیزدهم، فروغ، ویژگیهای سبکی

^۱ - استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران (nasrzahra@yahoo.com)

^۲ - کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور (pn.etesam83@gmail.com)

مقدمه

تذکره الشَّباب، کتابی است که در سال ۱۲۶۵ ه. ق توسط محمد مهدی بن محمد باقر اصفهانی ملقب به فروغ‌الدین به نثر و نظم فارسی و عربی به نام ناصرالدین شاه قاجار نوشته شده است. تذکره‌نویسانی که در اثر خود از فروغ‌الدین نام برده‌اند، تذکره‌الشباب را از آثار او دانسته و موضوع آن را زندگینامه مؤلف و مکتوبات و اشعار وی بیان کرده‌اند. مدرس حبیب‌آبادی مینویسد «میرزا محمد مهدی از شعرا و فضلاء عهد خود بوده و در تبریز متولد شده و در شعر فروغ تخلص داشته، و کتب چندی تألیف کرده، از آن جمله کتاب «تذکره‌الشباب» در احوال خودش.» (مکارم‌الآثار، حبیب‌آبادی، ج ۳: ۷۷۵) برخی او را از صاحب‌منصبان دربار قاجار دانسته‌اند، اعتمادالسلطنه مینویسد «از فضلاء معتبر این عصر است و با منصب استیفاء دیوان اعلی، غالباً به تألیف رسایل و نظم اشعار روزگار می‌گذرانید و «فروغ» تخلص میکرد» (المآثر و الآثار، به کوشش ایرج افشار، ج ۱: ۷۹۳) فروغ‌الدین «به جهت انتساب و اشتغال به خدمت فریدون میرزا متخلص به فرخ که ارشد اولاد عباس میرزا بوده، خود را در تألیفات و مکاتباتش به فروغ فرخی معرفی میکرده است» (ریحانة‌الادب، مدرس: ص ۲۹۷) با توجه به منصب درباری مؤلف که به قول دیوان بیگی در حدیقه‌الشعراء «یک نوع وزارت علوم یافت» این کتاب حائز بسیاری از اطلاعات مفید تاریخی دربارهٔ عصر قاجار و مناسبات حکومتی دولتمردان قاجاری است. (ر.ک: فروغستان، تصحیح ایرج افشار، ص ۳۷)

در این مقاله ضمن معرفی فروغ‌الدین و آثار وی، نسخ خطی موجود از تذکره‌الشباب معرفی شده و محتوای نثر و نظم نسخه و ویژگیهای سبکی و ادبی آن مورد بررسی قرار گرفته است.

نگاهی به زندگی فروغ‌الدین

محمد مهدی بن محمد باقر فروغ‌الدین اصفهانی متخلص به فروغ در سال ۱۲۲۳ ه. ق در تبریز متولد شد. او با بزرگمردی چون رضاقلی خان هدایت معاصر بود، هدایت دربارهٔ وی مینویسد «دبیری است سحرنگار و مترسلی بلاغت‌آثار، فاضلی گرانمایه، ادیبی بلندپایه، نامه‌های تازی و پارسی و قصیده‌های عربی و عجمی نگاشته که غالباً در تذکره‌الشباب که محتوی بر حالات اوست، مسطور است و به همه گونه سخنان منظوم و منثور قادر است.» (مجمع‌الفصحا، هدایت، ج ۵: ص ۱۲۱۶-۱۲۱۵)

پدر وی «میرزا محمد باقر متخلص به بهجت، مستوفی بیوتات و قورخانه و آتشخانه نواب شاهزاده اعظم [فتحعلی شاه] و ولیعهد معظم، عباس میرزا مغفور است.» (مجمع‌الفصحا، هدایت، ج ۵: ص ۱۲۱۵) مؤلف حدیقه‌الشعرا وی را بعنوان یکی از اعیان دارالسلطنه اصفهان و از غزلگویان دربار فتحعلی شاه معرفی میکند. (ر.ک: حدیقه‌الشعراء، عبدالحسین نوایی: ج ۱، ص ۲۸۱) در سایر مراجع ادبی نظیر: الذریعه، ریحانه‌الادب، المآثر و الآثار و تذکره پیمانه از وی بعنوان نستعلیق‌نویس ماهر، مداح معتمد‌الدوله منوچهرخان گرجی و یکی از ندیمان محمد شاه قاجار یاد کرده‌اند.

فروغ الدین بنا بعلاقة پدرش در امر تحصیل، از سن هفت تا پانزده سالگی تحت حمایت و تربیت پدر علوم ادبی را آموخت، دیوان بیگی مینویسد «از زمان کودکی آثار هوش و ذکا در او ظاهر و پدرش نیز در تربیتش سعی و جاهد، چنانچه در اول جوانی در مقدمات ادبیه و مقدمات علوم عربیه از نوادر گشت» (حدیقة الشعراء، تصحیح نوایی: ج ۲ ص ۱۳۳۰-۱۳۲۹) پس از آن در مدرسه طالبیه تبریز در خدمت شیخ عبدالله تبریزی به تحصیل پرداخت، همچنین مدتی آخوند ملاعباس تبریزی در خانه معلم وی بود تا اینکه توسط اتابک اعظم میرزا ابوالقاسم فراهانی به خدمت کتابخانه خاص اختصاص یافت و در آن کتابخانه از محضر حکمای بلند مرتبه نصیب و بهره کافی برد و در حکمت الهی و هندسه و حساب و نجوم و هیئت و تاریخ مسلط و ماهر گشت و در هر یک رساله‌ای نوشت. (ر.ک: حدیقة الشعراء، تصحیح نوایی: ج ۲ ص ۱۳۳۰-۱۳۲۹) وی در سالهای جنگ ایران و روسیه و نیز پس از مصالحه بیشتر در حال سفر به شهرهای مختلف ایران مانند مراغه، همدان و کرمانشاهان بود و با علما و ادبای آن دیار هم صحبت گشت و از هر کدام فیضی یافت. وی در این ایام برخی از آثار و اشعار خود از جمله مقاله التوحید، ساقی نامه و مثنوی گل و بلبل را که در تذکرة الشباب به آنها اشاره کرده، تألیف نمود و پس از پشت سر گذاشتن سالها دوری از زادگاه، به تبریز بازگشت، در این زمان محمداقرا، پدر فروغ که اندک رنجوری و بیماریش بر اثر اشتباه پزشکان، به تشنج و بیماری روحی منجر شده بود، از انجام کارهای دیوانی و نوشتن و بیرون رفتن منع شد؛ عباس میرزا، نایب السلطنه و وزیر وی، قائم مقام که از ادامه کار دیوانی میرزا محمداقرا مأیوس شدند، وظایف پدر را به پسرش فروغ الدین محول کردند و مسئولیتهای دیگری نیز بر آن افزودند، فروغ الدین خود در این خصوص مینویسد: «خدمات او را به حقیر محول فرمودند، همچنین در فرمایشات مشکله متعلقه به علوم انشاء و ادبیات امثال نامه‌های دول خارجه و خطب اعیاد مباهات و فتوحات مبشرات نیز به حقیر رجوع میشد و هر یک از علمای آن عصر که کتب علمیه و تواریخ تألیف میکردند یا شعرای نامدار که قصاید و قطعات آبدار انشاء مینمودند قبول آنها منوط به جرح و تعویل و تصدیق حقیر بود، همچنین در تعیین ساعات و اختیارات نجومیه نیز محل اعتماد و وثوق بوده» (تذکرة الشباب: ۲۲) وی علاوه بر این مشاغل، در منصب استیفا نیز عهده دار مسئولیت بوده، رضاقلی خان هدایت در سال ۱۲۸۴ ه.ق مینویسد:

«اکنون نیز در دیوان اقدس همایون به منصب استیفا و سررشته‌داری معاملات دیوانی میپردازد.»

(مجمع الفصحا، هدایت، ج ۵: ص ۱۲۱۶-۱۲۱۵)

فروغ در کتاب «تذکرة الشباب» بطور کامل خدماتی را که در دربار قاجار انجام داده و فراز و فرودهایی را که در این دوران پشت سر گذاشته، شرح داده است؛ وی علاوه بر این به وقایع زندگی شخصی خویش از جمله چند بار ازدواج خود اشاره کرده و از پسرانش با نامهای عبدالعلی، میرزا نصرالله و

میرزا ابوالقاسم نام برده است. تاریخ وفات او بدرستی مشخص نیست و در منابع موجود در این خصوص اختلاف نظر وجود دارد.

آثار فروغ

فروغ با وجود اشتغال به مشاغل سیاسی متعدد در تألیف آثار و سرودن اشعارید طولایی داشته و آثار متعددی در نظم و نثر از خود به یادگار گذاشته است، وی در کتاب «تذکره الشُّباب» از برخی آثار خود نام برده از جمله:

- ۱- منظومه فرخ کلام: به نظم فارسی که در صرف و نحو است و به نام فریدون میرزا سروده شده.
- ۲- دیوان لوح‌الضمیر: شامل قصاید، غزلیات، قطعات و رباعیات فارسی
- ۳- قسطاس‌الشعر: فروغ تألیف این کتاب را به خود نسبت میدهد و مینویسد: «رساله‌ای در عروض و بحور عربی و فارسی مفصلاً نوشته به اسم سامی نواب مستطاب نایب‌الایاله فریدون میرزا رقم نمود نسخه آن نیز در عراق است مسمی به قسطاس‌الشعر» (تذکره الشُّباب: ۲۸) در نسخه دیگر تذکره الشُّباب که در سال ۱۲۶۹ ه. ق توسط پسرش بازنویسی شده، چنین آمده «به اسم سامی و نامی نواب‌الایاله فریدون میرزا رساله‌ای در عروض و بحور عربیه و فارسیه نوشته در امثال آن غالباً منتخب اشعار سرکار شاهزاده آزاده و اشعار خود را به طریق تذکره درج نموده مسمی به قسطاس‌الشعر» (تذکره الشُّباب: ۶۴/۳) اما در مراجع ادبی تألیف کتاب قسطاس‌الشعر را به فریدون میرزا نسبت داده‌اند، این کتاب توسط علی تمیزال تصحیح شده است. در نسخه‌های موجود از قسطاس‌الشعر هم نوشته شده «ناظم این لالی مکنون امیرزاده فریدون بر ضمائر ارباب فنون مینگارد»، همچنین شاهدمثالها در این کتاب با عنوان «ما میگوییم» و «فروغ فرخی» میگوید، ذکر شده که به نظر میرسد مؤلف این کتاب باید فریدون میرزا باشد اما مشخص نیست که چرا فروغ این رساله را جزء تألیفات خود بشمار آورده است.
- ۴- فاتحة اللسان: محتوی خطبه‌ها و اشعار عربی
- ۵- صحایف‌العالم: کتابی است در پنج صحیفه در مراتب خلقت که دویست هزار بیت دارد.
- ۶- ذوقی‌نامه: کتابی است به نظم شامل لطایف و بعضی افعال ذمیمه که در دوران انقلاب فارس از مردم ظاهر شده، وی آن را به نام میرزا فتح‌اله ذوقی نوشته است.
- ۷- نشاط‌نامه: کتابی است به نثر محتوی احوالات و حکایات و مطایبات که ظاهراً به نام بهاء‌الدین پسر میرزا رضی تبریزی نوشته است.
- ۸- فروغستان: کتابی است در علم سیاق مشتمل بر چهار دفتر به نام حاجی میرزا آقاسی که دکتر ایرج افشار آن را تصحیح کرده است.

۹- ترجمان الدساتیر: کتابی است در خواندن حروف و خطوط و لغات زبان فرانسه که فروغ الدین نزد دانشمندی فرانسوی زبان آن را آموخته است، البته مطالبی از کتابهای مختلف مانند جوک هندیان، جاماسب نامه، خشوران عجم، رموز زردشتیه و انجیل و تورات بر آن افزوده است.

شایان ذکر است که در هیچ یک از تذکرها از جمله مجمع الفصحا، تذکرة پیمانہ و المآثر و الآثار این کتاب در شمار آثار وی ذکر نشده، حتی در نسخه خطی تذکرة الشباب که توسط پسرش عبدالعلی اصفهانی کتابت شده، نیز نامی از آن به میان نیامده است.

۱۰- دیوان اشعار

علاوه بر آثار فوق، ایرج افشار سه اثر دیگر را به فروغ نسبت داده که خود وی در تذکرة الشباب بدان اشاره نکرده است، این آثار عبارتند از:

۱۱- «تقصارة النحور: منظومه‌ای است که نسخه‌ای از آن در کتابخانه ملک نگهداری میشود.

۱۲- ریاض الصفا فی مشاهیر الرجال و النساء

۱۳- مآثر المعاصرین: صحیفه دوم در احوال قایم مقام، «این کتاب را نباید کتاب مستقلی دانست، اینطور استنباط میشود که جزیی از کتاب صحایف العالم از اوست و بر صحیفه دوم آن عنوان خاص مآثر المعاصرین گذاشته شده است.» (افشار: ۱۳۸۷، صص ۴۵-۴۱) اما فروغ در کتاب تذکرة الشباب در این خصوص مینویسد: «صحیفه ثانیه در بیان اوضاع بسایط عناصر اربعه و کاینات غیر محکم الترتیب جو و هیأت اقالیم و بلدان کره ارض و بحور و خلیجات منشعبه کره آب و متفرعات آنها.» (تذکرة الشباب: ۳۷) صاحب الذریعه از کتابی به نام آثار معاصرین در احوال ادباء، فضلا و شعرای عهد قاجار از فروغ الدین اصفهانی نام برده است. (ر.ک: ج ۱: ص ۴)

۱۴- گلچین معانی در شمار آثار فروغ از منظومه فرخ‌نامه هم نام برده اما به استناد آنچه پسر فروغ نسخه استنساخی خود نوشته «فرخ‌نامه» دیوان اشعار فریدون میرزا متخلص به فرخ است که فروغ دیباچه‌ای بر آن نوشته است.

معرفی نسخه‌های خطی تذکرة الشباب

تذکرة الشباب دارای سه نسخه خطی به شرح زیر میباشد:

الف: نسخه کتابخانه ملی به شماره ثبت ۱۶۹۳۳-۵ (تصویر ۱)

این نسخه در ۱۴۰ صفحه ۱۶ سطری در قطع ۱۱۰×۱۷۵ است و به خط نستعلیق نگاشته شده است. نوع کاغذ آن فرنگی شکری آهار مهره است، عناوین و جداول صفحات با شنگرف تزیین شده، دارای جلد تیماج قهوه‌ای مجدول یک لا است و نسخه رکابه نویسی شده است. از امتیازات این نسخه نسبت به سایر نسخ این است که تاریخ تألیف آن با تاریخ استنساخ آن یکسان است و هر دو در یک سال (آغاز: اول محرم ۱۲۶۵ و اتمام چهارم رجب ۱۲۶۵) واقع شده، بدین سبب میتوان گفت به

احتمال قوی این نسخه دستنویس خود مؤلف است. در بیست صفحه آخر این نسخه به قلمی دیگر اشعاری به فارسی نوشته شده که ظاهراً متعلق به فروغ‌الدین نیست.

ب: نسخه کتابخانه ملک به شماره ثبت ۳۶۹۸/۱ (تصویر ۲)

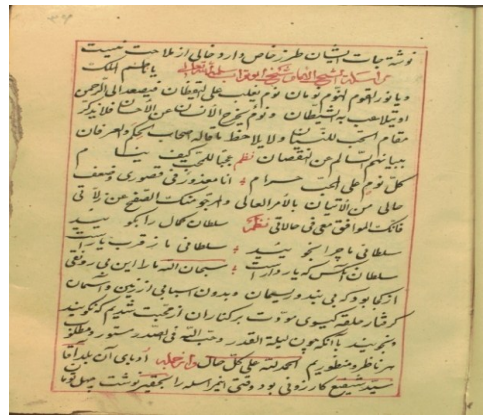
این نسخه در ۱۱۰ صفحه ۱۶ سطری در قطع ۱۳×۲۰ و به خط نستعلیق شکسته کتابت شده است. نوع کاغذ آن آهار مهره فرنگی است، عناوین و جداول با شنگرف تزیین شده و جلد آن میشن قهوه‌ای است. این نسخه هم رکابه نویسی شده و تاریخ کتابت و نام کاتب آن مشخص نیست.

ج: نسخه دیگر کتابخانه ملک به شماره ثبت ۳۶۶۳ (تصویر ۳)

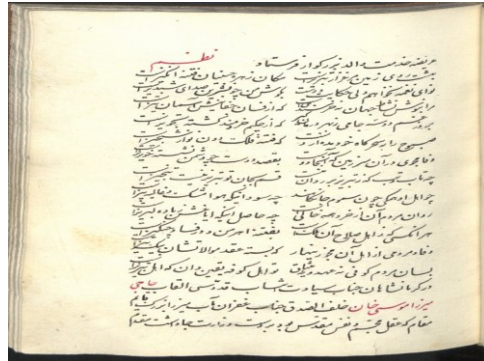
این نسخه در ۱۴۰ صفحه ۱۶ سطری در قطع ۱۲/۱×۱۸ و به خط نستعلیق زیبا توسط پسرش عبدالعلی اصفهانی به دستور اردشیر میرزا استنساخ شده، نوع کاغذ آن آهار مهره، جلد آن میشن یشمی و تاریخ تحریر آن بیست و دوم جمادی الاولی ۱۲۶۹ ه.ق است. در این نسخه علاوه بر ۷۹۷ بیت موجود در نسخه اساس، ۱۶۰ بیت دیگر از وی در پایان نسخه آورده شده است.

د: در جلد دوم فهرست کتابخانه مدرسه سپهسالار کتابی با عنوان «سفینه الانشاء یا تذکره الشباب» معرفی شده که ابن یوسف حدائق آن را به فروغ اصفهانی نسبت داده است اما ایرج افشار و سیدحسن فاطمی این اشتباه را تصحیح کرده و مولف سفینه الانشاء را میرزا محمد منشی ملقب به فروغ دانسته‌اند. (ر.ک: فروغستان، تصحیح ایرج افشار، ص ۳۷) و (ر.ک: فاطمی، ۱۳۸۱، ص ۳۴-۲۷)

(تصویر ۱: اواسط نسخه ملی دستخط مولف)

(تصویر ۲: اواسط نسخه اول ملک)

(تصویر ۳: اواسط نسخه دوم ملک، دستخط پسر فروغ الدین)

محتوای تذکرة الشباب

فروغ الدین از شعرا و نویسندگانی است که به زبان عربی تبحر داشته و کتاب تذکرة الشباب خود را به نثر و نظم فارسی و عربی نوشته است. کتاب شامل بخشهای زیر میشود:

الف: بخش نثر عربی شامل: دیباچه تذکرة الشباب که آمیخته‌ای از نظم و نثر است و با حمد و ستایش خداوند آغاز میشود «الحمد لله الواحد الصمد العلی الكبير الذی...» (تذکرة الشباب: ۱) مقالة التوحید: گفتاری است در باب توحید بر سه طریق، طریق اول «توحید الحکما» که توضیح مفصلی برای آن ذکر شده است، طریق دوم با عنوان «وحدة الوجود و كثرة الموجود» معرفی شده و هیچ شرح و توضیحی ندارد، طریق سوم عنوان «وحدة الوجود و وحدة الموجود» دارد و برای آن توضیح مختصری بیان شده است.

صورت وقفنامه کلام الله که سلطان مراد میرزا وقف مزار پدرش عباس میرزا کرده است.

مراسلات و نامه‌های فروغ به دیگران، نامه‌های دیگران به فروغ و نیز رونوشت فرمانهای دربار قاجار
ب: بخش نظم عربی شامل اشعار عربی فروغ که در هر سه نسخه ۱۰۴ بیت است شامل پنج قطعه در ۲۴ بیت، چهار قصیده در ۷۶ بیت و چهار تک بیتی؛ خطاب قصاید او به میرزا آقاسی است و به منظور شکایت و رفع کدورت و نیز در شکایت از روزگار و مناجات سروده شده است.

پسر فروغ دو مراسله دیگر و چهار بیت عربی در نسخه دستنویس خود افزون دارد.

ج: بخش نثر فارسی شامل وقایع تاریخی عصر قاجار از جلوس فتحعلی شاه تا زمان ناصرالدین شاه، تعدادی از نامه‌های شاهان قاجاری مانند نامه ایران به سردار دولت روس «چندان که شاه گردون بر فراز اسب نیلگون با تیغ ضیا دست استیلا به تفریق پیادگان انجم گشاید...» (همان: ۲۳) و نیز زندگینامه مؤلف، آثار وی و مأموریتها و خدماتی که در دربار قاجار انجام داده است.

بر اساس نثر تذکرة الشباب که وصف آن گذشت میتوان گفت که «یکی از منابع معتبر اطلاعات تاریخی که بخش عمده‌ای از میراث مکتوب هر ملت را تشکیل میدهد نامه‌ها و مکاتبات شخصیت‌های تأثیرگذار در روند تاریخی آن ملت است. دوره قاجار از مهمترین دوره‌های تاریخ معاصر

است که آگاهی از وقایع آن در شناخت گذشته و گسترش افق دید و اندیشه ما نسبت به آینده تأثیرگذار است» (ایرانی، مرادی: ۲۷۸)

د: بخش نظم فارسی که در نسخه اساس ۶۹۳ بیت دارد شامل:

۱۳ قصیده در ۳۰۲ بیت، با موضوعات و مضامینی چون مدح، توصیف، ستایش و شکایت از زمانه

۶ مثنوی در ۲۱۷ بیت با موضوعات و مضامینی چون ساقی‌نامه، مثنوی گل و بلبل و حکایت

۶ قطعه در ۳۷ بیت با موضوع مدح و شکایت

۱۴ غزل در ۱۳۲ بیت با موضوعات و مضامین عاشقانه و یک رباعی و سه تک بیتی

در نسخه‌ای که توسط پسر فروغ استنساخ شده، در انتهای کتاب ۱۵۶ بیت فارسی شامل پنج

قصیده، یک مثنوی و چهار بیت عربی افزوده شده است، این افزوده‌ها ظاهراً اشعاری است که فروغ

بعد از سال ۱۲۶۵ سروده است.

ویژگیهای نگارشی تذکرةالشباب:

۱- نوشتن حرف «گ» به صورت «ک»: ارک / ارگ، گفتار / گفتار، بنکر / بنگر

۲- نقطه‌گذاری نکردن برخی از کلمات: کوح / کوچ، چوبان / چوپان

۳- نوشتن «ء» به جای «ای»: که به هر تار دلی بسته و آویخته / آویخته‌ای (همان: ۶۱)

۴- متصل نوشتن حروف اضافه و اشاره به کلمه قبل یا بعد: اینمراسله / این مراسمه، سلطانرا /

سلطان را، بمستان / به مستان

۵- معرب نوشتن برخی از کلمات: توریة / تورات، اسمعیل / اسماعیل

۶- متصل نوشتن فعل «است» در برخی موارد به کلمه قبل از آن: بهست / به است، فروغست / فروغ

است

۷- استفاده همزمان از «ث» و «ی» در نوشتن برخی از کلمات: زیبائی / زیبایی، گوئی / گویی

۸- کاربرد صورت قدیم اعداد: دویم / دوم، سیم / سوم

۹- ابقای «ه» بیان حرکت در اضافه شدن آن به صامت میانجی و «ان» جمع: زنده‌گانی / زندگانی،

پیاده‌گان / پیادگان

۱۰- ابقای «ه» بیان حرکت در اضافه شدن آن به «ها» جمع مگر در یک یا دو مورد: ناله‌های / ناله‌های

۱۱- نوشتن همزه کلمات مختوم به همزه به صورت «ء»: مبدء / مبدأ

۱۲- منفصل نوشتن کلمات مرکب: گنه‌کار / گنه‌کار، ره‌نورد / رهنورد

۱۳- وجود برخی غلطهای املائی: آزقه / آذوقه، غشنگی / قشنگی، کارگذاران / کارگزاران

۱۴- به کار نبردن «و» عطف در بعضی موارد: تار پود / تار و پود، مرز بوم / مرز و بوم

۱۵- مجزا نوشتن «ب» زینت یا تأکید از فعل: به بخشید / ببخشید، به بسته / بیسته

۱۶- استفاده از عنوان «حقیر» و فعل سوم شخص برای شخص مؤلف در کل کتاب

ویژگی‌های سبکی و زبانی تذکرة الشباب

- ۱- کاربرد ترکیب‌های عربی: دارالسلطنه، دارالعلم، کمافی السابق، عاقبة الامر، جدیدالبناء، الحب و البغض
- ۲- استفاده از کلمات عربی به جای معادل فارسی آن: بحر / دریا، عام / سال
- ۳- کاربرد کلمات تنوین‌دار: جمعاً، خرجاً، مجبوراً
- ۴- کاربرد ساختار زبان عربی در مطابقت صفت و موصوف: قصیده عربیه، مشکله متعلقه، عتبات عالیات
- ۵- کاربرد لغات ترکی و مغولی:
 - * بکار بردن اسم سالها به زبان ترکی: «در اواخر بهار تخاقوی نیل ...» (همان: ۳۳)
 - «در سال نیلان نیل جمع کثیری ...» (همان: ۴۷)
 - * به کار بردن مفردات ترکی و مغولی: سیورغال، بگماز، بیدق، تیول، برلیغ
- ۶- به کار بردن عبارات خاص: از قرار فرمان قضا جریان، به عقد ازدواج کشید، ید طولی داشت
- ۷- جایجایی ارکان جمله:
 - «باز مراجعت به دارالسلطنه تبریز نمودند» (همان: ۲۲)
 - «چند عزاده توپ در عرض راه رسیدند غارت زده و هزیمت یافته» (همان: ۱۴)
- ۸- به کاربرد بردن کلمات به صورت جمع‌الجمع: بیوتات، احوالات، فتوحات
- ۹- کاربرد افعال مرکب یا پیشوندی در معنای خاص:
 - «بالاتفاق به وزرای دول خارجه قلمی داشتند» (همان: ۵۲)
 - «حقیر را مجبوراً در دربار به جای او بازداشتند» (در معنی به کار گرفتند) (همان: ۲۲)
- ۱۰- کاربرد جمع مکسر با بسامد بسیار: بلدان، ادبا، اقالیم، دروب
- ۱۱- کاربرد کلمات مترادف: «واجب و لازم است» (همان: ۲۴)
- «پیوسته با یکدیگر مؤالف و مأنوس و مرایای دوستی و ولا...» (همان: ۲۳)
- ۱۲- کاربرد «ی» شرط:
 - «گر دستشان بدی به فلک، قرص ماه را خوردندی از گرسنگی افسوس راه نیست» (همان: ۶)
 - ۱۳- کاربرد «ی» استمراری:
 - «که پنداشتندی هم از خویشتن سکون زمین و مدار زمن» (همان: ۱۹)
- ۱۴- استشهاد به آیات و احادیث:
 - «قال الله تعالى: وَ مَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجاً وَ يَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ وَ مَنْ يَتَّوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ إِنَّ اللَّهَ بَالِغُ أَمْرِهِ قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا» (سوره الطلاق: ۳۲ و ۳۳) (همان: ۵۶)

«به فحوای حدیث حضرت رسالت پناهی که فرمود «وُلِدْتُ فِي زَمَنِ السُّلْطَانِ الْعَادِلِ» حقیر نیز به این سعادت عظمی مفتخر و مباهی گردیده» (همان: ۳)
۱۵- تضمین اشعار شاعران:
«قال میرفندرسکی، نظم:

«صورت زیرین اگر با نردبان معرفت
برود بالا همان با نقش خود یکتاستی»
(همان: ۲۴)

«به قول خواجه علیه‌الرحمه که فرمود:
«حافظ وظیفه تو دعا گفتن است و بس
در بند آن مباش که نشنید یا شنید»
(همان: ۱۰۸)

موضوعات و مضامین اشعار فروغ:

«در سده سیزدهم رواج دوباره علم و ادب، به سلطنت نشستن فتحعلی شاه قاجار در سال ۱۲۱۲ هجری و گرایش شاه و فرزندان به علم و ادب، باعث پیدایش نهضت بازگشت ادبی شد.»
(فضیلت: ۲۴۴)

۱- **حمد و ثنای خداوند:** در تذکرة الشباب یک مثنوی و یک قصیده به حمد و ستایش خداوند اختصاص دارد که مطلع آن چنین است:
«خدایا تو دادی خرد خاک را
به گردش درآوردی افلاک را»
(همان: ۲۱)

۲- **شکایت از زمانه:** یکی از موضوعاتی که به وفور در قصاید عربی و فارسی فروغ دیده میشود، شکایت از زمانه و مردم روزگار است:
«بنگر به چرخ و گردش وارونش
گردن منه به بازی گردونش»
(همان: ۳۱)

«چه بسیار از مردم روزگار
به صورت رفیقند و دمساز و یار
به سیرت همه گرگ مردم خورند
به عالم از اینگونه مردم پُرند»
(همان: ۱۷)

«وَرَدْنَا عَلَى عَذْبِ الْفِرَاتِ وَ سَلْسَالِ
ولکن صدرنا عنه بالقدح الخالی»
(همان: ۳۲)

۳- **مضامین قلندری و رندانه:** در موضوعات و مضامین غزلیات فروغ میتوان رد پای افکار و اندیشه‌های قلندرانه و رندانه را مشاهده کرد، بعنوان مثال وی در غزلیات خویش، صوفی و زاهد را بدنام و رند را محترم میشمارد:

- «زاهد! فروغ از دین و دل بگذشته پندش کم بگو
حاصل نبخشد پند تو این رند درد آشام را»
(همان: ۵۷)
- «صوفی کرامتی نکند جام می بگیر
وانگه ببین ز باده صافی کرامتی»
(همان: ۶۰)
- ۴- اعتقاد به قضا و قدر و جبر سرنوشت:**
- «ملاتم مکن ای دوست در مصیبت عشق
که این قضاست ز تقدیر کردگار مرا»
(همان: ۵۷)
- «هوای عشق تو از دل نمیروود هرگز
که سرنوشت قضا بوده است از قدرم»
(همان: ۵۹)
- ۵- توصیف: قصاید توصیفی فروغ بیشتر در وصف بهار، عمارتهای ساخته شده در عصر قاجار و کشور ایران است:**
- «فصل بهار و نوبت بستان است
هنگام عیش و صحبت مستان است»
(همان: ۴۲)
- «دلا اکنون نظر کن ملک ایران را گلستان بین
هم آبادان همه ویرانه‌های ملک ایران بین»
(همان: ۱۳۱/۳)
- ۶- مدح: فروغ به جز قصیده‌ای که در مدح حضرت علی (علیه السلام) سروده، پادشاهان و رجال قاجاری از جمله ناصرالدین شاه، عباس میرزا، نظام‌الملک و حتی حاجی میرزا آقاسی را نیز مدح کرده است:**
- «ای ناصر دین حق حسامت
دیباچه نصرت است نامت»
(همان: ۵۶)
- «توقدت نار حمی فی المحیاء
لم یطفها غیر ماء من حمیاء»
(همان: ۳۳)
- ۷- هجو و ذم: فروغ در تذکرة الشباب دو قصیده هجو دارد، یکی از این قصاید را در هجو مخالفین خود سروده که در کارهایش اختلال وارد میکردند وقتی عباس میرزا فرزند خود فریدون میرزا را نایب‌الایاله آذربایجان و فروغ‌الدین را هم مأمور انجام خدمات آذربایجان کرد، هجویه دیگر او در ایام حکومت میرزا نبی خان امیر دیوان سروده شده است.**
- ۸- ساقینامه: فروغ‌الدین آن را با مضمون بیوفایی دنیا سروده است.**
- ۹- مرثیه: در نسخه اساس تذکرة الشباب یک مرثیه وجود دارد که مشخص نیست برای چه کسی سروده شده و با بیت زیر آغاز میشود:**
- «چشم فلک اگر چه ز اشکش نظاره نیست
در هیچ کس ندید گریبان که پاره نیست»
(همان: ۳۵)

پسر فروغ در نسخه استنساخی خویش چند بیتی اضافه کرده که مشخص میشود این مرثیه برای شهادت امام حسین (علیه‌السلام) سروده شده است:
«تا شد سرش به نیزه نشد روز مهر را
کاندر خط افق سر او در قناره نیست»

تا شاه دین پیاده شده ز اسب عقل کل
با نه جنیبت است و لیکن سواره نیست»
(همان: ۷۸/۳)

۱۰- **خودستایی:** اگر چه فروغ همه جا از خود با عنوان «حقیر» یاد میکند اما از فحوای نظم و نثر او آشکار است که خود را مورد رشک دیگران میدانسته و گاهی به شیوه خاقانی در کلک و کلام خویش اعجاز میدیده است:

«مرا نطق همچون دم عیسوی است
ز کلکم به کف آیت موسوی است»
(همان: ۱۶)

«به حسن خط و طلاق لسان محسود امثال و اقران گردید.» (همان: ۵)
۱۱- **سرودن ماده تاریخ:** در نسخه‌ای که پسر فروغ استنساخ کرده، برخی از قصاید دارای ماده تاریخ است:

«بنگاشت در این عیش فروغ از پی تاریخ
محمود و مبارک شود این جشن بهین فال»
(معادل سال ۱۲۶۸) (همان: ۱۳۹/۳)

«فروغ از بهر تاریخش رقم زد
که بر شه زاده شد فرزند محمود»
(معادل سال ۱۲۶۷) (همان: ۱۳۵/۳)

شاهد مثال برخی از آرایه‌های ادبی در تذکرة الشَّباب

۱- انواع جناس و سجع

«آوای نای سیاستش خرد و بزرگ، افغان و ترک را همدم ناله و افغان نموده» (جناس تام)
«شها تا کاشغر یک تاختن کن
همه غارت ز کابل تا ختن کن»

(جناس مرکب) (همان: ۲۹)
«بسیط جهان نیست جای نشاط
نگسترده برچین از اینجا بساط»

(جناس خط) (همان: ۱۱)
«کف خاک و آبیم یعنی که گل
ز گیل گیل برویان که پاک است دل»

(جناس ناقص) (همان: ۱۹)
«ابروی او کشیده کمان و گشاده تیر
دل را نشانه کرده و اندر کمین اوست»

(جناس شبه اشتقاق) (همان: ۵۸)

«دریغا جهان جای آرام نیست
سمند فلک با کسی رام نیست»
(جناس زاید) (همان: ۱۵)
«کنون گشته گلشن همه راغ و باغ
تو را باید از گریه باشد فراغ»
(جناس لاحق) (همان: ۱۹)

«مردی لیب و منشی ادیب بود» (سجع متوازی) (همان: ۲۶)
«سباح بحار لاهوت ، سیاح جهان ملکوت...» (سجع مطرف) (همان: ۲)
«چندانکه شاه گردون بر فراز اسب نیلگون...» (سجع مطرف) (همان: ۲۲)

۲- واج آرای و تکرار واژه

«تنش سیم و دلش سنگ است آری
به سیمین سینه‌ها دل‌های سنگی است»
(واج آرای حرف س) (همان: ۵۸)
«خورم خون خم در میان سبو
ز خونش شوم در جهان سرخ رو»
(واج آرای حرف خ) (همان: ۱۵)
«آنچه نتوان بهتر از آن کرد من آن کرده‌ام
آنچه نتوان خوشتر از آن گفت من آن گفته‌ام»
(تکرار واژه) (همان: ۴۰)

۳- تضاد

«با مهر زنده سازد و با قهر میکشد
هر جا که رحمتی است عذابی قرین اوست»
(همان: ۵۸)
«چه تاب تب که ز تبریز بر روان من است
قسم به جان تو تبریز نیست تبخیز است»
(همان: ۱۴)

۴- جمع و تفریق

«ایام ناساز و تو هم ، بیچاره دل در این میان
یا می‌کشد تیمار تو یا غصه ایام را»
(همان: ۵۷)

۵- تشبیه

«مدینه جسمش را از مدبر جان خالی نمودند» (اضافه تشبیهی) (همان: ۲۸)
«زلف تو دام مرغ دل ، خال لبت چون دانه‌ای
یا بر اسپران دانه ده یا اینکه بر چین دام را»
(تشبیه) (همان: ۵۷)
«لباس استیناس را به رشته مریم و سوزن عیسی دوخته» (اضافه تشبیهی) (همان: ۲۳)
«بر پای لاله آب زده حلقه
گویی مگر که یوسف و زندان است»
(تشبیه مرکب) (همان: ۴۳)

۶- استعاره

«در اریکه دار السرور فردوس نشست» (همان: ۲۸)

«بر بلبل مسست نغمه آموز
در شاخه گلبن آتش افروز»
(همان: ۲۱)

۷- کنایه

«هر کس که به جستن تو پوید
خورشید به نور شمع جوید»
(همان: ۲۱)

«خاطر دریا ذخایر پادشاه اسلام را به دام کشید» (همان: ۲۹)

۸- تلمیح

«از غم فرزند شد یعقوب، نابینا و کور
آنکه او را کرد بینا و رهاند از غم تویی»
(همان: ۳۴)

در میان انواع صنایع ادبی بکار رفته در اشعار فروغ، تلمیح از بسامد بیشتری برخوردار است، بخصوص در قصیده‌ای که در مدح حضرت علی (علیه السلام) سروده است.

۹- ارسال المثل

«از اهل خیر روی مگردان که گفته‌اند
در کار خیر حاجت هیچ استخاره نیست»
(همان: ۳۵)

۱۰- لف و نشر

«گلشن نجوید آنکه ببیند جمال تو
زلف و رخ تو نسترن و یاسمین اوست»
(همان: ۵۸)

نمونه‌ای از اشعار فروغ:

غزل:

شراب ری بخور ای پارسایی
مرا با شاهدان شهر بگذار
دلَم را تُرک مستی برده از جای
چو پروانه همی گِردم به دورش
ز من آن آشنا بیگانگی کرد
ز هجر آن جفا جوار نالم
فروغ از عشق آن بت برنگردد
چرا بندی به خود زهد ریایی
تورا حور بهشت ای پارسایی
بنامیزد از آن حسن خدایی
نه تاب وصل و نه صبر جدایی
نبودی کاش از اول آشنایی
که از من دور شد از بی وفایی
که کار عاشقان نبود ریایی
غزل (همان: ۶۰)

مثنوی: (خطاب به خود)

ای فروغ الدین! خوشای ای عندلیب!
ای ز گلزار و چمن دور و غریب

همچو مرغ بال و پر بشکسته‌ای
نال بگشا یک نفس آواز کن
تا شناسد نغمه ساز تو را
گل همی روید از این دل کز گل است
کعبه است این دل در آن حق را مکان
دیورا بر تخت جم منزل مده
جم کند زان دیو و از آن تخت رم
تیغ برکش گردن آن هر دو زن
همان: (۱۳۷/۳)

از چه خاموشی و لب بر بسته‌ای
بال بگشا یک زمان پرواز کن
همزبانی نیست آواز تو را
این زبان خود ترجمانی از دل است
گلشن است این دل از او گلها دمان
غیر حق را جای اندر دل مده
چون نشیند دیو اندر تخت جم
حرص دیو است و هوایت اهرمن

نمونه ای از نثر فروغ الدین (معرفی کتاب تذکرة الشباب)

«از میامن قدوم بهجت لزوم شهریار جوانبخت که زینت بخش تاج و تخت گردیده در فصل خزان گل و ریحان دمیده است، حقیر را با هوای گوشه نشینی هوس گلچینی رسید. نظم... خواست و ارادت خاطر ملامت ذخایر را آنچه نامرتب و نامدون مانده با بعضی احوالات سانحه تا حال که سمند تیزیوی عمر گرامی به مرحله اربعین رسیده در این صحیفه به صورت ترتیب و تدوین درآورد. نظم... لکن مقام تفکر را نیز حالت تذکر لازم افتاده است، لهذا به صدد تحریر این مجموعه درآمد و آن را مسمی کرد به تذکرة الشباب» (همان: ۳-۲)

محتوای تاریخی کتاب تذکرة الشباب:

«متون نثر، بخش وسیعی از ادبیات فارسی را تشکیل میدهد. علاوه بر اینکه این متون ابزاری برای بیان احوال اجتماعی، تاریخی و علمی بوده اند؛ آداب، رسوم، اخلاق، روحیات و عواطف مردمان را نیز باز نموده اند» (فضیلت: ۲۳۴)

برخی از رویدادهای مهم تاریخی و سفرهای فروغ که بیشتر جهت انجام مأموریت‌های محول شده به او بوده است و در حاشیه یا متن نسخه اساس به رنگ قرمز نوشته شده، با همان تعبیر متن به شرح زیر است:

«جلوس خاقان مغفور فتحعلی شاه، ولادت حقیر، احوال والد، اسفار آذربایجان، تغلب روسیه بر آذربایجان، سفر به همدان و کرمانشاهان، سفر مراغه (به منظور استرداد اموال منهبوه)، صورت نامه (به سردار روس)، سفر سراب و قراداغ (به منظور انتظام امر ولایت قراجه داغ و تفریح حساب و رفع احجاف نواب سلطان مراد میرزا و عالیجاه محمد باقر خان قاجار)، فوت نایب السلطنه و ابتدای دولت محمدشاه قاجار، سفر خراسان و قارلی قلعه و دشت قپچاق و استرآباد و گرگان و غیره، سفر قم و کاشان و اصفهان و شیراز، مراسله الشیخ الامام شیخ ابوتراب، مراسله آقا سید شفیع الکاظمی، مراجعت از فارس و توقف [در] دارالخلافة تهران، صورت نامه عربی [در جواب عریضه علماء

بنی اسرائیل، فرمان‌العربی الی شیخ‌المنتفج، الی مشایخ حویزه، فی انقلاب‌الزمان [اقدامات حاجی میرزا آقاسی] ابتدای دولت ناصرالدین شاه».

نمونه‌ای از نثر تاریخی تذکرةالشباب بقلم فروغ‌الدین (فوت محمدشاه در سال ۱۲۶۴ هجری قمری)

«روز عید فطر که خدیو جمجاه با خسروانی کمر و کیانی کلاه در صفه بارگاه و فراز گوهرین گاه بار سلام داد حقیر نیز در سلک امثال خود از مستوفیان عظام با لباس سلام به پیشگاه حضور باهرالتور آن خسرو سکندر غلام مشرف گشته، زیارت آخرین آن شهریار خورشید جبین را حاصل نمود اندک انقلاب و تغییری در مزاج مبارک ملاحظه میشد، فردای عید مزبور آن صاحب کلاه و انگشتری به قوت مرض بستری گشته، شب سه‌شنبه ششم شهر شوال یک ساعت و نیم از شب گذشته روح پرفتوحش به ریاض خلد خرامید یک روز قبل از وفات آن خدیو عرش درجات حاجی میرزا آقاسی خود را به قلعه عباس‌آباد که خود بنا نهاده بود کشیده ماکویی و ایروانی را کلاً به دور خود جمع نمود از نصرت الهیة غافل گشته به نصرت مخلوق غره و امیدوار گشت، عشقی که سابقاً در خدمت آن خسرو پاک طینت اظهار مینمود باطل شد و توجه و صفای باطنی که همیشه در خود ادعا میکرد یک روز بعد از سلب قدرت و توجه پادشاهی در کار او ثمری نبخشید حتی به سر نعش مطهر آن حضرت نیز حاضر نشد» (همان: ۵۲)

نتیجه‌گیری:

فروغ‌الدین یکی از صاحب‌منصبان عصر قاجار بوده و آثار متعددی از خود به یادگار گذاشته که بیشتر به نام دولتمردان دربار قاجار نوشته شده است. تذکرةالشباب یکی از آثار فروغ به نظم و نثر فارسی و عربی است که در سال ۱۲۶۵ ه.ق به نام ناصرالدین شاه قاجار تألیف شده و مؤلف قصد داشته شرح حالی از زندگی خود و خدماتی که در دربار قاجار انجام داده، به خوانندگان منتقل سازد. از تذکرةالشباب سه نسخه خطی وجود دارد که نسخه اساس به دستخط مؤلف و یکی دیگر از نسخه‌ها به خط پسر وی میباشد؛ این کتاب حاوی مطالب تاریخی مهمی است که از جلوس فتحعلی شاه قاجار تا ابتدای حکومت ناصرالدین شاه را در برمیگیرد. با توجه به اشعار فارسی این متن میتوان گفت: فروغ از شعرای سبک بازگشت ادبی است و بسیاری از ویژگیهای این سبک را میتوان در اشعار وی مشاهده کرد، قالبهای شعری او بیشتر شامل قطعه، قصیده، مثنوی، رباعی و غزل است البته برخی از اشعار وی به زبان عربی است؛ اشعار فروغ بیشتر شامل موضوعاتی چون تحمید و ستایش، مدح، وصف، شکایت از روزگار، مضامین قلندری، خودستایی، مرثیه، هجو و ذم میشود؛ قصاید توصیفی او در وصف عمارات و بناهای ایران حاوی برخی از اطلاعات تاریخی است.

منابع:

۱. اثر آفرینان (زندگینامه نام‌آوران فرهنگی ایران از آغاز تا ۱۳۰۸ شمسی)، محدث‌زاده، حسین (۱۳۸۴) زیر نظر دکتر محمدرضا نصیری، تهران: سلسله انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چاپ موسسه و انتشارات دانشگاه تهران، چاپ دوم، ۶ ج
۲. «بررسی نسخه خطی روح‌الله از دیدگاه ویژگیهای سبکی و خصایص ادبی» پشت‌دار علی محمد، میرزایی پدram، پیرک سکینه، معین‌زاده علیرضا، پائیز (۱۳۹۲) فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر (بهار ادب)، سال ششم، شماره سوم، شماره پیاپی ۲۱، صص ۹۵-۱۰۵
۳. «تأملی در تحول موضوعی نثر فارسی (از آغاز تا قرن سیزدهم)» فضیلت محمود، پائیز (۱۳۹۱) فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر (بهار ادب)، سال پنجم، شماره سوم، شماره پیاپی ۱۷، صص ۲۳۳-۲۵۳
۴. تذکره پیمان، گلچین معانی، احمد (۱۳۶۸)، تهران: کتابخانه سنایی
۵. چهل سال تاریخ ایران، (۱۳۷۴) اعتمادالسلطنه، به کوشش ایرج افشار، تهران: اساطیر، ۳ ج
۶. حدیقه الشعراء، دیوان بیگی شیرازی، سیداحمد (۱۳۶۵)، با تصحیح و تکمیل و تحشیه دکتر عبدالحسین نوایی، تهران: انتشارات زرین، ۳ ج
۷. دیوان اشعار، فروغ‌الدین اصفهانی، محمدمهدی بن محمدباقر (۱۲۶۵)، شماره ۱-۳۶۹۸، کتابخانه و موزه ملی ملک
۸. دیوان اشعار، فروغ‌الدین اصفهانی، محمدمهدی بن محمدباقر (۱۲۶۹)، شماره ۳۶۶۳، کتابخانه و موزه ملی ملک
۹. الذریعه الی تصانیف الشیعه، آقا بزرگ تهرانی، محمدحسین، بیروت: دارالاضواء
۱۰. رجال و مشاهیر اصفهان، جناب، علی (۱۳۸۵) محقق رضوان پورعصار، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان
۱۱. ریحانه‌الادب فی تراجم‌المعروفین بالکنیه و اللقب، مدرس، محمدعلی (۱۳۶۹) تهران: کتاب فروشی خیام، ۸ ج
۱۲. «سبک ساختاری و محتوایی نامه‌های درباری عهد عباس میرزا» ایرانی محمد، مرادی فرشاد، بهار (۱۳۹۱) فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر (بهار ادب)، سال پنجم، شماره اول، شماره پیاپی ۱۵، صص ۲۹۲-۲۷۷
۱۳. طبقات اعلام شیعه، آقا بزرگ تهرانی، محمدحسین، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ۱۷ ج
۱۴. «فروغستان (دانشنامه فن استیفا و سیاق)»، فروغ اصفهانی، به کوشش ایرج افشار (۱۳۷۸) تهران: میراث مکتوب
۱۵. فروغستان کتابی در سیاق اطلاع‌رسانی و کتابداری، افشار، ایرج، تابستان و پاییز (۱۳۸۷) آیینة میراث، شماره ۶ و ۵، صص ۴۵-۴۱

۱۶. فرهنگ اعلام سخن، انوری، حسن (۱۳۸۷) تهران: انتشارات سخن، ۳ ج
۱۷. فرهنگ سخنوران، خیام‌پور، عبدالرسول (۱۳۶۰)، تبریز: شرکت سهامی چاپ کتاب آذربایجان
۱۸. فهرست کتابهای ملی ملک، افشار، ایرج و دانش پژوه، محمدتقی (۱۳۵۴) تهران: چاپخانه دانشگاه تهران
۱۹. کلیات سبک‌شناسی، شمیسا، سیروس (۱۳۷۴)، تهران: انتشارات فردوس، چاپ سوم
۲۰. المآثر و الآثار، اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان، تهران: کتابخانه سنایی
۲۱. مجمع الفصحاء، هدایت، رضاقلی بن محمد هادی (۱۳۸۲)، به کوشش مظاهر مصفا، تهران: موسسه انتشارات امیرکبیر، ۶ ج
۲۲. مصنفات شیعه، آقا بزرگ تهرانی، محمدحسین (۱۳۷۲)، به اهتمام محمد آصف فکرت، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی
۲۳. مکارم الآثار، حبیب آبادی، محمدعلی (۱۳۵۱)، اصفهان: نشاط، ۳ ج
۲۴. نسخه خطی تذکرة الشباب، فروغ‌الدین اصفهانی، محمد مهدی بن محمدباقر (۱۲۶۵)، شماره ۱۶۹۳۳-۵ کتابخانه ملی
۲۵. نقد و معرفی کتاب، تصحیح نام نویسندگان (۱)، فاطمی، سیدحسن، بهار (۱۳۸۱) آیینة میراث، شماره ۱۶، صص ۲۷-۳۴